

Kell-e erkölccsant tanítani az iskolákban és miért?

BÖSZÖRMÉNYI JÓZSEF

Laikus próbálkozás az erkölcsi és fogalmi zűrzavarban való eligazodásra

A Nemzeti Tanterv létrejötte lehetővé teszi olyan tantárgyak bevezetését is az iskolákban, amilyenek eddig nem szerepeltek. Ezek közé tartozik az erkölccsant (etika) is. Felmerül tehát a kérdés: kell-e erkölccsant tanítani az iskolákban és hogyan? Értelmezésünk szerint az erkölcs az egyénnek csoportban-társadalomban való magatartási szabályegyüttese. Ilyen értelmzésben az erkölcs korunknak és a XXI. századnak központi ügyévé lépett elő, lényegében három XX. századbeli fejlemény következtében. Ezek a fejlemények a következők voltak:

Az indokoltság

1.) A tudomány és a technika olyan nagy erejű és nagy hatású tényezőket hozott létre: új energiaforrások és energia központok, reaktorok, rakéták, kémiai és biológiai hatóanyagok, távközlési rendszerek stb., amilyenek az előző korokban nem léteztek. Az óriás hatású eszközök használatának problémája Platon vagy Kant számára még nem létezett, ez csak a mi korunkban merült fel.

2.) Fellazultak és meggyengültek a hagyományos közösségi erkölcsi-magatartási szabályok. Kiterjedtek az egyéni szabadságjogok, és az egyén egyre inkább függetlenítette magát a közösség magatartási normáitól. Az „önmegvalósítás” mindenek fölé helyezése figyelmen kívül hagyja az egyéni magatartási szeszélyek társadalomra veszélyes hatásait (pl. a krimi-filmek szellemi romboló hatását).

3.) Eddig még soha nem látott zűrzavar és etikai értékválság alakult ki, ami lényegében a következőképp állott elő: Az időközönként és helyenként bekövetkezett tömeges nyomor láttán a múlt századi és a század eleji gondolkodókban az a vélemény alakult ki, hogy a kapitalizmus igazságtalan társadalmi rendszer. Az igazságosabb társadalom jel-szavával létrejött kommunista és nemzetsocialista társadalomátalakítási kísérletek azonban még a kapitalista válságoknál is nagyobb borzalmakat okoztak. A kapitalizmus a negatív jelenségek ellenére is fennmaradt, de napjainkra elkerülhetetlenné vált önkorlátozó átalakulása, mert a mesterségesen fölfokozott fogyasztás következtében a Föld a globális természeti katasztrófa felé rohan. A vezérlő eszmékben való csalódottság hatására a tanácstalan emberiség hajlamos irracionalista hipnotizőrök áldozatává válni.

A fenti fejlemények következtében *megnőtt az emberi tényező jelentősége, és az ember társadalmi magatartása lett a legfontosabb bizonytalansági tényező. A XXI. század emberiségére már nem a természeti katasztrófák és nem a járványok, hanem az emberi magatartás által okozható katasztrófák jelentik a legnagyobb potenciális veszélyforrást.*

Igy arra a kérdésre, hogy kell-e tanítani erkölccsant, a válasz csak határozott igen lehet, azért:

– *mert az etika is az emberi tudáskincs része;*

az erkölcs tanítást az emberiség sok évezrednyi tapasztalatának és gondolkodásának az eredménye, mint a többi olyan ismeret, amelyeket szintén iskolákban tanítanak meg az ifjabb nemzedékeknek. Minden tanításnak az a célja, hogy az ifjabb nemzedéknek megtakarítsa az egyszer már felismert igazságok újrafelfedezésének a fáradságát;

– *mert égetően hiányzik;*

a XX. század végére különösen nagy zűrzavar és tanácstalanság alakult ki az emberiség helyét, jövőjét, a követendő magatartást illetően. A régi, általánosan érvényes magatartási normák fellazultak, a vezérlő eszmék csődöt mondtak, s a tanácstalan egyszerű emberek kétségbeesetten kapkodnak régi és új mítoszok, horoszkóp-magyarázók és zavaros álpróféták csábításai között. Holott igenis maradtak időtálló erkölcsi értékek, csak az iskolák különös módon éppen ezek tanítását hanyagolják el, és tanácstalanságban hagyják növendékeiket;

– *mert az etika a nevelés iránytűje;*

minden iskola mindig is feladatának tekintette a szakismeretek oktatása mellett a nevelést is. De hogyan kívánja nevelni az ifjakat az iskola, ha nem nevezi meg összefüggő rendszerként azokat az erkölcsi szabályokat, amelyeknek megtartását a nevelés elrendelt céljának tartja. Mintha hajózni akarna tanítani iránytű és térkép nélkül;

– *mert az ember társadalmi megtartása lett a legfontosabb tényező;*

ugyanis a XX. század végére a tudomány olyan óriási hatású eszközöket fejlesztett ki, amelyekkel akár egy-két ember, vagy kisebb csoport felelőtlen magatartása is képes lehet hatalmas embertömegek, sőt az egész Föld helyzetét katasztrófálisan befolyásolni.

Mi és hogyan tanítható az etika keretében?

Sokan úgy gondolják, hogy az erkölcs tanítást azért nem lehet, vagy legalább is nehéz egy állami iskolában tanítani, mert a tanulók többféle vallásfelekezethez tartozhatnak, és lehetnek felekezet nélküliek is. Holott az erkölcs lényege éppen világnézet fölöttiségében rejlik, tehát a legáltalánosabb értelemben vett össz-emberi érték, amely egyformán érvényes nemcsak a keresztény, zsidó, ateista, hanem az összes létező ember számára, legyen az mohamedán, buddhista, vagy akármi más. Következésképp olyan erkölcs tanítást kell tanítani, amely mindenki számára elfogadható, mindenki által követhető és követendő. Az erkölcs tanítás célja a jó és a gonosz közötti ellentét felismerése és buzdítás a jó követésére.

Fontos kérdés a stílus. Tanulóknak erkölcs tanítást nem a filozófusok stílusában, hanem a mindennapok problémáira vonatkoztatva, a mindennapok nyelvén lehet tanítani. Optimális formája a beszélgetés a mindennapi élet által felvetett kérdésekről. A beszélgetések, a viták révén lehet megvilágítani az erkölcsi szabályok lényegét és elfogadtatni azokat.

Természettudományos gondolkodásomnak és evolucionista-történeti szemléletemnek megfelelően megpróbáltam közérthető nyelven megfogalmazni az etika néhány vonatkozását. Próbálkozásom talán használható lehet az erkölcs tanítására vállalkozó pedagógusoknak is.

A tárgyalandó vonatkozások a következők:

Az erkölcs mibenléte, jellegzetességei, erkölcsi értékek.

Erkölcs és vallások

Erkölcs és gazdasági élet

Lehetséges teendők társadalmi szinten.

Általános (természet)-tudományos elvek, amelyek az etikában is érvényesek

Ha visszatekintünk a Föld fejlődéstörténetére az ősrobbanástól a szerves világ, majd a szerves vegyületek, ezekből később az élet, végül az ember kifejlődéséig, akkor a fejlődéstörténeti áttekintésből felismerhető néhány, az etikára is érvényes általános törvényszerűség.

1.) Mint ahogy sem a Föld, sem az élet, sem az ember nem egy egyszeri „teremtő” aktusnak, hanem évmilliókban mérhető fejlődésnek az eredménye, éppígy az etika, mint a társadalmi magatartás szabályegyüttese, sem egyik napról a másikra jelent meg valamely bölcs ember, vagy emberfeletti lény kinyilatkoztatásaként, hanem hosszú fejlődési folyamat eredménye.

2.) Az ember társadalmi magatartását nemcsak etikai-erkölcsi szabályok irányítják, hanem azoknál primitívebb, alacsonyabb szintű és azoknál kidolgozottabb, magasabb szintű szabályok is. Az erkölcsi szabályok tehát behelyezhetők a magatartást szabályozó rendszerek hierarchikus sorába, a következő módon:

Szabályozó rendszerek:

reflexek, hormonok
ösztönök (lét- és fajfenntartó, társas)
érzelmek (öröm, bánat, düh)
szokások, illem,
erkölcsök, társadalmi szabályok,
vallások, világnézetek,
törvények, rendeletek,

A megfelelő tudományterületek:

biológia,
biológia és pszichológia,
pszichológia,
szociológia,
etika,
teológia, filozófia,
jog- és államtudomány.

Ez a hierarchia hasonló a természettudományok egyes ágai közötti hierarchiához, amit az jellemez, hogy a lét megjelenési formáinak az egyszerűtől a bonyolultabb felé való átalakulása közben az újabb, bonyolultabb létformák bonyolultabb szabályok szerint működnek.

3.) A fejlődés, azaz egyszerűbb létformáknak bonyolultabbá való alakulása olyan módon megy végbe, hogy *a már egyszer kialakult működési struktúrák a bonyolultabbá válás során nem szűnnek meg, hanem beépülnek a fejlettebbbe. A fejlettebb létformák struktúrái és működési elvei nem lehetnek ellentétesek az egyszerűbbekével, hanem azokkal összhangban vannak, azokkal konformok. Ezt a fejlődési folyamat konformitása elvének nevezhetjük.*

Amint a fejlettebb létformák törvényszerűségei is magukba integrálják az előző egyszerűbbekéit és azokkal nem lehetnek ellentétesek, hanem azokkal konformok, éppígy *az emberi erkölcsök is magukban foglalják a magatartás-szabályozás primitívebb formáit, mint a reflexek, ösztönök, érzelmek, szokások.*

4.) Egy új, bonyolultabb létforma akkor maradhatott fenn történetileg hosszabb időn át, ha működési szabályai eredményesen tették lehetővé a körülményekhez való *alkalmazkodást*. Az élőlények fejlődése során is létrejöttek olyan fajok és variánsok, amelyek valamely funkciója célszerűtlennek, vagy alkalmatlannak bizonyult a fennmaradásért folytatott küzdelemben, ezért ezek kipusztultak, amint azt Darwin zseniálisan felismerte. Hasonlóképpen az emberi társadalmakban is kialakultak olyan szokások és magatartásformák is, amelyek nem szolgálták a faj és a csoport fennmaradását, hanem pusztuláshoz vezettek (öngyilkos civilizációk). Pl. egyes ősembercsoportoknál kialakult az emberevés szokása, míg más csoportok tiltották azt. Nyilvánvaló, hogy az emberevők fokozatosan kiírtották saját magukat is, míg a „ne ölj” elvét alkalmazók fennmaradtak.

5.) Az emberi értelem fejlődése olyan sokkal haladta meg még a legfejlettebb többi élőlény értelmét is, hogy az ember társadalmi magatartását már nem csak a primitívebb ösztönök, érzelmek, szokások irányítják, hanem *tudatosságával és fogalomalkotásával célszerűnek vélt magatartási formákat alakít ki.*

Az erkölcs mibenléte, jellegzetességei, erkölcsi értékek

1. Az erkölcsről általában

a.) *Az erkölcs az egyénnek emberi csoportban – társadalomban való magatartási szabálygyűjtése.* Az etika, vagy erkölcsstan, az erkölcsökkel foglalkozó tudomány.

Az erkölcsi szabályok nem semlegesek, hanem különbséget tesznek helyes és jó, illetve helytelen és rossz magatartás között, s előnybe helyezik és megkívánják a helyes magatartást és elítélik az ellenkezőjét. Az erkölcsileg helyes és jó magatartást nevezzük erkölcsösnek, vagy etikusnak.

b.) *Az erkölcs embertársaink felé irányuló pozitív töltetű cselekvésekben való megnyilvánulás.* Az erkölcsi szabályok arra irányulnak, hogy védjék a gyengébbeket (gyermeket, nőket, öregeket, betegeket, szegényeket, szerencsétleneket stb.) és visszatartsák az erősebbeket erőfölényük kihasználásától.

c.) Az erkölcsök történetileg alakultak ki és változnak a történeti korok és földrajzi tájak, népek és társadalmi osztályok szerint, de mindezek felett vannak az egész emberiségre jellemző közös vonásai.

d.) Definíciónk szerint az erkölcs mindig a másik emberrel, vagy emberekkel szembeni magatartást szabályozza és minősíti, következésképp nem létezhet olyan erkölcs, amelyet egy-egy magányos ember, emberi kapcsolatok nélkül valósíthatna meg (pl. remeteként).

2. Az erkölcsi szabályok érvényének viszonylagossága. Etikai relativitás

a.) Társadalmi magatartási, azaz erkölcsi szabályai az emberiség minden csoportjának vannak és voltak, azonban egyik csoport etikája sem abszolút általános érvényű az egész emberiségre, mert nagyban befolyásolják a létfeltételek, a csoportok – törzsek – társadalmak létfenntartási módjai, természetismerete, hiedelmei stb.

b.) Az etika abból a szempontból sem abszolút érvényű, hogy egy adott csoporton belül kötelezően minden tag betartaná a csoport íratlan erkölcsi szabályait. Az etikai szabályok mindig csak *többé-kevésbé* érvényesülnek. Mindig vannak, akik titokban, vagy nyíltan kivonják magukat ezen szabályok alól anélkül, hogy a szabálygyűjtés érvényét vesztené.

c.) Bár az íratlan erkölcsi szabálygyűjtés nem abszolút érvényű még azonos csoporton belül sem, viszont a társadalmak fennmaradása bizonyos szabályok betartását mégis feltétlenül megkövetelte, ezért a társadalmak néhány nagyon fontos etikai elvet törvényekben is leszögeznek, amelyeknek betartását mindenkitől feltétlenül megkövetelik és megszegésüket büntetik. *A társadalmi magatartás íratlan-relatív szabályainak írott törvényekbe foglalása a jog, melynek betartását az állam hatalmi eszközökkel is kikényszeríti.*

d.) Az etikai szabálygyűjtés és a törvénytár azonban tartalmilag nem fedti teljesen egymást, mert egyrészt az etika állást foglal olyan kérdésekben is, amit a törvények nem szabályoznak, mint pl. „tiszteld apádat és anyádat”, – másrészt viszont a törvények szabályoznak olyan kérdéseket, amelyekkel az etika nem foglalkozik, pl. örökösödési jog. Röviden: *a legalitás és a moralitás nem mindig esik egybe.* Lehet, hogy valami legális, bár nem morális.

3.) Fokozatosság az erkölcsi szabályokban

Az „erkölcs” szó és az „erkölcsös magatartás” olyan fogalmat és gyakorlatot jelent, amelyen belül fokozatok állapíthatók meg. Van ami erkölcsileg tilos, van ami tisztességes és helyes, azaz erkölcsös, és végül van ami több, mint egyszerűen tisztességes: eszményien erkölcsös.

a.) *Az ún. „alaperkölcs” alapelve a kölcsönösség.* A kölcsönösség érvényesülése az egymással szembeni magatartásban az, hogy csak olyat tégy embertársadnak, amit a magad számára is elfogadsz, és ne tégy olyat, amit magadnak sem kívánsz. A kölcsönösség volt a hordákban élő ősemberek legelső társadalomszervező elve, ami azon a szinten azt jelentette, hogy ne verd be kőbaltáddal a másik ember fejét ha nem akarod, hogy a te fejed is beverjék. Az ősemberek között ez természetesen nem volt megfogalmazott elv, hanem a hordában félig ösztönösen, félig értelmesen kialakult gyakorlat. A kölcsönösség betartása *korlátozta az egyén önző, vad természeti ösztöneinek erősz-*

kos úton való kielégítését, akár a táplálékszerzés, akár a nemi partner szerzés vonatkozásában. A kölcsönösség gyakorlata és érvényesülése tette lehetővé a párok tartósabb kapcsolatát, a családok szerveződését, a családok közötti együttműködést, a nagy vadászatokra, a védekezésre stb. tehát végső soron a társadalom kialakulását.

Az „alap-erkölcsösség”-ben tehát a kölcsönösség jól felfogott *önérdeke alapján tartjuk be az emberi együttélés elemi normáit*. Kerüljük az erőszakot, lopást, hazudozást, csalást stb. azért, mert ezek elkövetése esetén velünk is így járnának el a többiek, amit viszont nem szeretnénk. A társadalmi együttélés elemi normái azt a célt szolgálják, hogy a társadalom egyedei és az osztályok minél biztonságosabban biztosíthassa fennmaradását és használhassa lehetőségeit.

b.) Tiltott cselekedetek: bűnök

A társadalmi magatartás szempontjából minősülő jó-rossz, helyes-helytelen tulajdonságok és cselekedetek egyaránt előfordulnak annak ellenére, hogy a pozitívakat a társadalom helyesli, a negatívakat pedig elítéli. Előfordulhatnak azonban olyan nagy társadalmi hatású cselekedetek is, amelyeket a társadalom egyértelműen elítél, tilt, szankcionált, büntet. Ezek a *szigorúan tiltott tettek a bűnök*. A legrégibb és legáltalánosabb négy erkölcsi tiltó parancs: *Ne ölj!* *Ne lopj!* *Ne tégy hamis tanúságot* = *ne hazudj!* és *Ne paráználkodj!* Ezeknek a tiltott és büntetett tetteknek nincs is pozitív ellentétpárjuk, mert az el nem követésük az általános és normális. Az az ember, aki nem követi el a tiltott bűnöket, ezáltal még semmi különleges, pozitívan minősíthető cselekedetet nem hajt végre, csupán normálisan viselkedik, vagy más szóval: nem sérti meg az emberi együttélés leg-
elemibb normáit.

c.) A magasabb fokozatú erkölcs, azaz az erkölcsi eszmény, olyan magatartást jelez, amelyben az őszönös önérdek és erőszak önfegyelemmel való korlátozása nemcsak a kölcsönösségi szintig történik, hanem *saját érdekünkkel szemben kifejezetten előnyt biztosítunk gyengébb embertársainknak. Az egoizmus ilyen mértékű legyőzése és altruizmustá fordítása általában az erősebb helyzetű fél részéről irányulhat a gyengébb helyzetű felé*, tehát a férfitől a nő felé, a felnőttől a gyermek felé, az egészségestől a beteg felé, a gazdagtól a szegény felé stb.

Kétségtelen, hogy az altruizmus, mint tiszteletre méltó magatartás és viselkedési eszmény csak a társadalmi fejlődés magasabb fokán alakul ki, mert a primitívebb társadalmakban az erkölcs és a szokások az erősebbek előjogait szentesítették a gyengébbekkel szemben, így pl. a férfi előjogát a nővel szemben (amit a Korán vallásilag is rögzített), az erősek előjogát a gyengékkel szemben (pl. Spártában a beteges csecsemők ledobása a Tarpei szikláról stb.). A XX. században a hitleri nemzetiszocializmus szintén az erősek előjogát hirdette és gyakorolta a gyengékkel szemben.

Bár a szeretet és a jóság csak a fejlettebb társadalmakban lett eszményített erkölcsi érték, azonban nem a társadalmi fejlődés terméke, mert maga a szeretet és jóság megnyilvánulása megtalálható a legprimitívebb ősemberek között is (pl. a kőkorszaki szinten talált Amazonas dzsungel-beli és ausztráliai bennszülött és afrikai pigmeus törzsek embereinél). A szeretet és a jóság „csírája”, ill. az erre való igény az emberrel „vele születik”, de csak megfelelő környezeti-nevelési hatásokra fejlődik ki.

4.) *Erkölcsei-etikai értékek*

Léven az erkölcs pozitív töltetű társadalmi magatartás, az „etikai érték” egy olyan absztrakció, amely az erkölcsös cselekedeteket jellemzi.

Ha áttekintjük azokat a tulajdonságokat, amelyeket az európai (keresztény és ateista-humanista) kultúra pozitív erkölcsi értéknek tart, akkor ezen értékek is besorolhatók vagy az alap-erkölcsösség, vagy a magasabb fokú, eszményi erkölcsösség kategóriájába.

A./ Alap-erkölcsi értékek és negatív ellentétpárjaik:

becsületesség – becstelenség,
tisztesség – tisztességtelenség,
 álnokság, csalás,
igazságosság – igazságtalanság,

igazmondás – hazudozás, rágalmazás.

békesség – viszálykodás,
önmérséklet – féktelenség,
szelídség – erőszakosság,
szavahihetőség – szószegés,
megbízhatóság – megbízhatatlanság,
őszinteség – ravaszság, kétszínűség.

pártatlanság – részrehajlás,
szolidaritás – közömbösség,
együttérzés (mások baja iránt),
tolerancia – türelmetlenség,
türelmesség (másokkal szemben),

hűség – hűtlenség,
szerénység – hivalkodás,
szemérmesség – szemérmetlenség,

B./ Eszményi erkölcsösség értékei és negatív ellentét párhojai:

szeretet – gyűlölet,
jószág – gonoszság,
önzetlenség – önzés, egoizmus,
áldozatkészség – magánakvalóság,
önfeláldozás
altruizmus,

nagylelkűség – szűkkeblűség,
megbocsájtás – könyörtelenség,

A felsorolt erkölcsi értékeket jelző szavak és fogalmak általában közismertek és közérthetők, csupán a szeretet és a jószág fogalmát próbálom meg kissé kifejteni. Erkölcsileg jó az, ami egy vagy több embertársunk helyzetét *önérdek nélkül* kedvezően befolyásolja. Például jó az, aki az éhezőknek ételmet ad, a veszély előtt menekülőnek védelmet nyújt, az operálnak vért ad, a kétségsbeesettnek vigasztalást nyújt stb. A szeretet egy másik ember iránti önzetlen érzelmi vonzódás és a javára önérdek nélkül tett jócselekedetben nyilvánul meg.

5.) Egyéb emberi értékek és értékes tulajdonságok.

Amint az erkölcsi értékeken belül fokozatosság állapítható meg, éppúgy az általános emberi értékek áttekintésekor is megállapítható bizonyos rangsor. Ilyen osztályozás esetén elsődleges emberi értékek a vitális (életképességi) értékek, másodlagosak a szellemi, és harmadlagosak az erkölcsi értékek. Azonkívül természetesen az emberi személyiségnek olyan sokféle megnyilvánulása és egyéni jellegzetessége lehet, amelyek nem sorolhatók szigorúan a vitális, szellemi vagy erkölcsi értékek kategóriáiba, de bizonyos tulajdonságokat, jellegzetességeket a társadalomban kívánatosnak, ellentétüket nemkívánatosnak tartanak.

a.) Vitális (életképességi) emberi értékek.

Maga az élet, jó egészség, testi erő, ügyesség, szépség.

b.) Szellemi értékek

Okosság (intelligencia), különleges szellemi képességek (pl. jó memória, jó nyelvrész, matematikai érzék, üzleti érzék stb.), művészi tehetség (zene, irodalom, képzőművészet, utánczás stb.), találékonyság, jó kedély (humorérzék, kiegyensúlyozottság stb.), életbölcseesség.

c.) Erkölcsi értékek (főntebb már részletezve).

d.) Egyéb értékes, vagy megbecsült emberi tulajdonságok (amelyek azonban nem erkölcsi értékek) és ellentétpárhojai.

szorgalmas – lusta,
bátor – gyáva,
vidám – szomorú,
optimista – pesszimista,
kitartó – csüggedő,
határozott – tétovázó,
takarékos – pazarló,
makacs – engedékeny,

nyugodt – nyughatatlan,
rendszerető – rendetlen,
fegyelmezett – fegyelmezetlen,

mozgékony – tunya,
komoly – komolytalan,
bőbeszédű – szófukar,
érzelmes – érzéketlen,
hiszékeny – bizalmatlan,
alapos – felületes,
barátkozó – zárkózott,
megfontolt – meggondolatlan,
higgadt – könnyelmű
tisztaságszerető – tisztátlan,
felelősségtudó – felelőtlen stb.

6.) A cselekvés erkölcsösségét befolyásoló tényezők

a.) Az emberiség legkülönbözőbb csoportjai azért fejlesztették ki és részesítik előnyben a pozitív erkölcsös magatartást, mert az szolgálta a csoport, ill. *a társadalom fennmaradásának és fejlődésének az érdekeit*. Ez azonban önmagában nem elégséges motiváció az egyes cselekvő személyek számára.

b.) Egy közvetlenebb indíték az egyén számára a *cselekvéséhez* társuló érzelem. Ugyanis az erkölcsileg pozitív cselekedetek jó és kellemes érzelmeket váltanak ki, míg a negatív, erkölcstelen cselekedetek rossz, kellemetlen érzéseket. Akiknél ez nem így történik, azokat a pszichológia érzelmileg aberrálnak, a normálistól és egészségesetől eltérőnek minősíti.

c.) A civilizált társadalmakban a *tudatos nevelés* lett az etikus magatartás kialakításának legfontosabb tényezője. A több generáción át tanított és gyakorolt erkölcsös magatartási forma szinte biológiailag örököltnek tűnik, és erre utalnak az *erkölcsi ösztön, az erkölcsi érzék, lelkiismeret, lelkiismeretfurdalás* kifejezések.

Erkölc és vallások

A vallások fő elemeit és kifejlődését azért szükséges áttekinteni, mert napjainkban is sok téves nézet is létezik a vallások és az etika kapcsolatát illetően. Pl. egyesek úgy vélik, hogy csak a vallásos ember lehet erkölcsös, és szerintük a nem hívő ateisták „erkölcstelenek”.

Az ember már az ősemberi nagycsaládokban, hordákban is kénytelen volt viselkedési-magatartási módokat kialakítani embertársaival szemben, amikor a fogalmi gondolkodásban még sokáig nem jutott el odáig, hogy a természeti erőkről bármiféle összefüggő elképzelést alakított volna ki magának.

A természeti erőket az őskor emberei hatalmas erejű, de emberi tulajdonságokkal rendelkező személyeknek képzelték (egyiptomiak, hinduk, görögök, rómaiak, germánok), vagy egyetlen, mindenek felett álló, mindenre ható erejű személynek (irániak, arabok, zsidók). Az álom jelenségét az őskor embere csak úgy tudta felfogni, hogy az emberi testben egy testetlen lény is lakozik, amely a test halála után is életben marad, csupán átköltözik a „túl”-világra, ahol az istenek is lakoznak. Voltak különleges képességű emberek, akik azt állították, hogy látomásos állapotaikban kapcsolatba léptek a túlvilági lényekkel és azoktól üzeneteket kaptak. Akik látomásaikat és elképzeléseiket szavakba öntve kinyilatkoztatták, megfogalmazták, azokat bölcsekként, sámánokként, prófétákként, papokként tisztelték. Követőkre találtak, mert csak ők adtak valamiféle magyarázatot az élet, a halál és a sors kérdéseire.

Az istenekben és a túlvilági létben való hithez későbbi bölcsek rendszerkiegészítésként összefüggő elképzeléseket, magyarázatokat fogalmaztak meg a világ teremtésére és működésére vonatkozóan. *A világmindenség egészére vonatkozó, a modern természettudomány előtti időkben született összefüggő hit- és nézetrendszer a vallás.*

A társadalmakban már az ősidők óta kialakult és bevált társadalmi magatartási formák szabályai később szükségszerűen kapcsolódtak az isten-lélek-teremtés hitegyütteshez, mert az ember a „helyes”, erkölcsös magatartása útján csatlakozhatott a világmindenség harmóniájához. Így egy-egy korszak etikája negyedik alkotó elemként csatlakozott a vallások alaptételeihez.

Végül, ötödik elemként kialakult a vallások formalisztikája: a vallásos cselekedetek szokásai, a szertartások rendje és külsőségei, a rituálé.

A vallásoknak tehát öt lényeges alkotóeleme van:

- az istenhit,
- a lélek halhatatlanságának és a túlvilágnak a hite,
- mitológia (a világ teremtésének és működésének misztikus magyarázata),
- etika (a helyes magatartás szabályai),
- rituálé (ceremóniák, szertartások).

Egyes vallásokban a hittételek és a szertartások hűséges megőrzésére zárt szervezetek, egyházak és papi rendek jöttek létre, mint pl. az egyiptomiak, brahminok, buddhizmus, rómaiak, kereszténység, míg más vallásoknak nincs ilyen zárt szervezete és papi rendje, mint pl. a görögök, iszlám, konfucianizmus, természet-vallások.

A vallásosság. Minthogy a vallások több elemből állnak, csak kevés valláskövető emberben érvényesül az összes elem egyformán, egyenlő intenzitással. Van aki azért lesz vallásos, mert az erkölcsi világrendet csak a vallás által véli megvalósíthatónak, de a misztériumokban nem hisz. Vannak viszont, akiket éppen a mitológia, a misztériumok és ceremóniák ünnepélyes szépsége bűvöl el. Vannak, akik csak egy mindenható világszellemben hisznek, s a vallás többi tanítását elhanyagolják. Vannak, akik nehéz sorsukért a túlvilági kárpótlás reményében vigasztalódnak a vallással. Az igazi vallásosak természetesen azok, akik feltétlenül hisznek Istenben és hiszik, hogy állandó lelki kapcsolatban állnak Istennel. A passzív vallásosaknál a vallás csak a gyermekkortól fogva megszokott kulturális hagyomány, ami sok népnél összefonódott a nemzeti kultúrával, de a vallás követelményeit csak felszínesen követik, pl. időnkénti templomba menéssel.

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy:

- az erkölcs régebbi keletű mint a vallások,
- erkölcsi, azaz társadalmi magatartási szabályoknak olyan társadalmakban is kell lenniük, amelyek egyáltalán nem vallásosak,
- a vallások által adott világkép a természettudományok fejlődése folytán szükségképp módosulásra szorul, vagy tarthatatlanná válik,
- az erkölcs kérdéseivel a természettudományos gondolkodású ateistáknak is kell foglalkozniuk, sőt: amilyen mértékben csökken a vallások befolyása, s vele együtt a hagyományos etika érvényesülése, annál fokozottabban kell foglalkozni a vallástól függetlenedő emberiség etikai problémáival.

Erkölcs és gazdasági élet

Ha az ifjúságnak őszintén akarunk beszélni az erkölcsről, nem kerülhető ki a kérdés, hogy miként viszonylanak az erkölcsi elvek a gazdasági élet működési elveihez és a gazdasági életben való érvényesüléshez.

Az uralkodó kapitalista gazdasági rendszer legfőbb vezérlő elve a profit, az egyéni haszonszerzés. Ez a gazdasági vezérelv áttételesen társadalmi vezérelvvé is vált, ami azt jelenti, hogy a társadalom a sokféle emberi képesség közül egyetlen egyet értékel a legmagasabban: a profit-, azaz a pénzszerzés képességét. Az összes többi: vitális, szellemi vagy erkölcsi érték (erő, szépség, tehetség, tisztesség, becsület stb.) csak olyan mértékben tud társadalmilag érvényesülni, amilyen mértékben kapcsolódni tud a pénzszerzés képességéhez. Önmagában tehát még semmiféle értékes tulajdonság, tehetség, sőt teljesítmény sem biztosít érvényesülést, ha „nem tudja magát eladni”, azaz nem tudja tehetségét vagy teljesítményét pénzzé váltani.

A profitszerzés képessége független az iskolai végzettségtől, a műveltségtől, sőt független a munkától is. Azt már nem is említve, hogy az erkölcsösség, becsületesség, vagy akár a vallásosság sem biztosítéka az anyagi érvényesülésnek, hanem épp ellenkezőleg, inkább akadályozója, mivel a profitszerzési versenyben azok jutnak előnyhöz, akiket erkölcsi „gátlások” nem akadályoznak.

Ha áttekintjük a IV. fejezetben felsorolt erkölcsi értékeket és negatív ellentét párjaikat abból a szempontból, hogy a kapitalista versenygazdaságban milyen tulajdonságokkal, képességekkel és magatartással lehet valaki sikeres, akkor nagyon gyorsan megállapíthatjuk, hogy a piaci versenykényszerben azok érvényesülnek jobban, akik erőszakosak, önzők, ravaszak, nem őszinték stb. tehát éppen az erkölcsileg negatív magatartás képviselői.

Kevés gondolkozással is megállapítható tehát, hogy *a kapitalizmus működési elvei és gyakorlata, valamint a nyilvánosan hirdetett keresztény-humanista erkölcsi értékek egymással ellentétesek, azonban a társadalom ezt az ellentmondást nem vallja be.* Ebből a

tudatilag elfojtott ellentmondásból származik a XX. század erkölcsi, szellemi és társadalmi életének kétszínűsége, álszentsége, ellentmondásossága, neurotikussága.

Pedig a kapitalista gazdasági elvek és a keresztény-humanista etikai elvek ellentétén nincs is mit csodálkozni, mert az ellentétük lényegükből fakad. Az egyéni profitszerzés kíméletlen érvényesülése ugyanis nem más, mint az eredeti természeti törvények érvényesülése a gazdasági életben. Az emberen kívüli élővilágban ismeretlen viselkedési mód az altruizmus, a méltányosság, a segítség, az önmérséklet, de még a megegyezéses kölcsönösség is. Az emberen kívüli élővilág minden egyede minden helyzetben érvényesíti a biológiai késztetései által diktált igényét akár élettér, táplálék, vagy nemi partner szerzéséről is legyen szó. Mint az előző fejezetekben már utaltunk rá, az ember éppen a *természeti törvényekkel szemben alakította ki a kölcsönösségen alapuló együttélési normákat*, majd még később az eszményi altruista erkölcsi elveket, hogy az erők erőfölénye ellenére a csoport minden tagja megtalálhassa létfeltételeit.

A történelmi korokban, amikor az emberek nem mint független egyének, hanem mint közösségük tagjai szerepeltek, természetsszerűleg betartották a közösség magatartási szabályait, még a gazdasági tevékenységükben is. Miután azonban a legújabb korban az egyén fokozatosan felszabadult a közösség „gyámködása” alól, semmi sem akadályozza, hogy ne térjen vissza az ősi, természeti törvények szerinti viselkedéshez, azaz egyéni érdekei kíméletlen érvényesítéséhez. A saját szükségletre termelő gazdálkodás és a kézműipar korszakaiban a profit elv csupán a viszonylag szűkkörű kereskedelemben érvényesült. A világpiac kialakulása óta azonban a profit elv áthatja az anyagi javak és szolgáltatások előállításának egész területét, sőt egyre inkább olyan tipikusan nem profitelvű emberi tevékenységekbe is behatol, mint az oktatás, az egészségügy, sport, művészetek stb.

Miután felismertük, hogy *a hagyományos erkölcsi értékrend és az egyéni haszonszerzésen alapuló gazdasági gyakorlat közötti ellentét az emberiség legújabbkori legnagyobb dilemmája*, módszeresen végig kell gondolni, hogy milyen következtetések és cselekvési lehetőségek vonhatók le ebből a felismerésből.

Az egyén szintjén az az első konzekvencia, hogy ha valaki teljes egészében magáévá teszi az egyik értékrendet, akkor egyáltalán nem gyakorolhatná a másikat, illetőleg ha mégis mind a kettőt alkalmazni akarná, akkor azt csak megalkuvásokkal, kétszínűséggel, leleplezésekkel teheti. Mivel mind az egyéni haszonszerző, mind pedig az etikus-altruista magatartás lehetséges emberi magatartásforma, felmerül a kérdés, hogy melyik a helyesebb, melyik a követendő.

Véleményem szerint az „erkölcsös” magatartás a helyes, a követendő, az alábbi okok miatt:

1.) Először is a közösségi erkölcsös magatartásforma régebben kialakult, erősebben bekódolódott, a közfelfogásban jobban elismert és elfogadott, mint az egyéni haszonszerző magatartás.

2.) Másodszor, az egyén belső lelki egyensúlyának, lelkiismereti nyugalmanak, egy szóval lelki-mentális egészségének általában jobban megfelelő az erkölcsös, semmint a hajszolt haszonra törő magatartás.

3.) Harmadik ok a perspektívikus, távlati fejlődés várható útja, hogy melyik magatartásformának van inkább jövője?

A környezeti ártalmak fokozódásából a legfejlettebb fogyasztói társadalmak számára is világossá vált, hogy mielőbb kénytelenek bizonyos gazdasági önkorlátozó rendszabályokat kidolgozni és a vállalkozói haszonszerzéssel szemben össztársadalmi, sőt mi több: össz-emberiségi érdekeket érvényesíteni. Bármennyire is igaz, hogy az egyéni profit a gazdasági fejlődés hajtóereje, de magát a gazdasági fejlődést is alá kell rendelni a Föld természeti egyensúlya fenntartásának. Tehát megingott a profit elv korlátolatlan egyeduralma.

Ha az ifjú ember a két alternatíva közül az erkölcsös magatartást választaná, joggal kérdezheti, hogyan valósítható az meg egy ellentétes elvek szerint működő társadalomban. Néhány szempont a lehetőségekről:

– vannak foglalkozások, amelyek még őrzik hivatásuk humanista jellegét és egyelőre még nem kifejezetten piaci versenykényszerben működnek, mint pl. pedagógia, egészség-

ségügy, közszolgálat, közigazgatás, igazságszolgáltatás, környezetvédelem, tudományos munka, művészet.

– Az éles piaci versenykényszerben működő tevékenységek: ipari, mezőgazdasági termelés, kereskedelem, pénzügyi és reklám szakmákban is be lehet tartani bizonyos tisztességi szabályokat, a „fair-play”-t, bár a résztvevőknek tudniuk kell, hogy a tisztesség szabályait megsértők előnyökhöz jutnak.

Lehetséges teendők társadalmi szinten

1.) Csatlakozni kell az erőszak elleni társadalmi mozgalmakhoz és korlátozni kell az erőszak mindenféle propagálását, hasonlóan ahhoz, ahogy számos államban törvény tiltja a fajgyűlölet, a dohányzás, a kábítószerfogyasztás, vagy a pornográfia propagandáját.

A társadalmi szellemi szférában föl kell vetni a kérdést, hogy a társadalomnak tehetetlenül el kell-e viselnie azt a szellemi-erkölcsi rombolást, amit a „művészi szabadság”-ra hivatkozva kiagyalt rémtörténetek, kegyetlenkedések, vandalizmus, brutalitások TV-filmek útján való dömpingje okoz. A művészetek eredetileg a szépségnek és a harmóniának a kifejezésére törekedtek és gyönyörködtetni akartak. E helyett napjainkban főleg a film „művészet” a krimi és horror produkciókkal minél nagyobb izgalmakat akar szerezni. Eluralkodásának egyetlen magyarázata, hogy erre fizet a legtöbb néző. Az erkölcsromboló utóhatásokkal senki sem törődik. De az „önmegvalósító művészi szabadság” feljogosíthat-e bárkit is arra, hogy a televíziót gyanútlanul bekapcsoló gyerekekben szorongásokat és agresszivitást idézzon elő.

2.) Törekedni kell egy olyan etikai minimum kidolgozására, amely a világ minden népe számára elfogadható, hasonlóan ahhoz, ahogy az ENSZ kidolgozta az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, amely a világ minden országára érvényes.

3.) Az általános és középiskolákban be kellene vezetni a tisztességes társadalmi magatartás: az erkölcsstan tanítását.